

OKS VA YAKSART ORALIG'IDA SIVILIZATSIYA DINAMIKASI: ANTIK O'RTA OSIYO TARIXIY-GEOGRAFIK MAKONI

Bekmuratov Nursultan Erbay o'g'li

O'zbekiston Davlat Sa'nat va madaniyat instituti Nukus filiali

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15834885>

ARTICLE INFO

Received: 28th June 2025

Accepted: 30th June 2025

Published: 8th July 2025

KEYWORDS

Oks-Yaksart oralig'i, geoklimatik tsikllar, strategik landshaft, sivilizatsion zona, qishloq xo'jaligi bazasi, markaziy mintaqa arxitekturasini, madaniy interfeys, topografik mintaqaviylik.

ABSTRACT

Maqolada antik davr O'rta Osiyosining Oks (Amudaryo) va Yaksart (Sirdaryo) oralig'idagi madaniy-siyosiy va geografik taraqqiyot jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda mintaqaning ichki landshafti, tabiiy chegaralari, joylashuvning strategik funksiyasi va geokulturaraviy resurslari asosida qadimiy sivilizatsiyalar shakllanishi o'rganiladi. Shuningdek, sug'orma dehqonchilik, harbiy-logistik yo'nalishlar va geoklimatik tsikllarning jamiyatlar taraqqiyotiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Ushbu maqola tarixiy geografiyaga sistematik va strukturaviy nuqtai nazardan yondashib, O'rta Osiyodagi hududiy komplekslarning ichki rivojlanish mexanizmlarini ochib beradi.

1. Kirish: Geomadaniy zona sifatida O'rta Osiyo

O'rta Osiyo qadim zamonlardan buyon tabiiy resurslar, iqlimiy o'zgaruvchanlik va madaniy harakatchanlik nuqtai nazaridan murakkab makon bo'lib kelgan. Ayniqsa, Oks va Yaksart oralig'i tarixiy geografiya nuqtai nazaridan unikal zonani tashkil etadi. Bu mintaqada bir vaqtning o'zida cho'l, voha, tog' va daryo tizimlarining kesishgan joyida joylashgan bo'lib, sivilizatsion kontseptsiya doirasida markaziy rol o'ynagan.

2. Oks va Yaksart: tabiiy chegara yoki strategik yo'lak?

Oks (Amudaryo) va Yaksart (Sirdaryo) qadimiy tarixda nafaqat suv manbasi, balki davlatlar o'rtasida tabiiy chegaralovchi va birlashtiruvchi vosita bo'lib xizmat qilgan. Qadimgi yunon mualliflari bu daryolarni dunyoning chegarasi deb hisoblagan. Lekin arxeologik dalillar va geopolitik yondashuvlar bu daryolarni ko'proq savdo, harbiy va madaniy interfeyslar (kesishmalar) sifatida talqin qiladi.

Masalan, Amudaryo bo'yi qadimdan Baqtriya va Xorazmni, Sirdaryo esa Farg'ona va Dashti Qipchoqni bog'lovchi magistral bo'lgan.

3. Mintaqaviy landshaft va inson faoliyati o'rtasidagi muvozanat

O'rta Osiyodagi daryolar tizimi, past tog'lar, vohalar, ichki havzalar va cho'l hududlar qadimiy jamiyatlar joylashuvi va iqtisodiy faoliyatini belgilab bergan. Suvga yaqin hududlarda joylashgan sivilizatsiyalar ko'proq shaharlar bilan, cho'l hududlardagilar esa ko'chmanchi ijtimoiy tizimlar bilan bog'liq bo'lgan.

Shuningdek, bu yerda landshaftdan foydalanish turli madaniyatlar (qishloq xo'jalik, sug'orish, karvon savdosi)ning bir vaqtda yashashiga imkon bergan.

4. Qadimiy yer-suv muvozanati va ekologik tarix

Antik davrda suv manbalarining boshqarilishi taraqqiyotning kalit omili bo'lgan. Qadimiy Xorazm, Sug'd va Baqtriya suv inshootlari (ariqlar, kanallar, suv omborlari) orqali atrof-muhit bilan uyg'un yashashni o'zlashtirgan. Masalan, Amudaryo deltasida qadimgi turar joylar suvning tabiiy o'zgarishlariga mos ravishda ko'chirilgan. Bu ekologik moslashuv sivilizatsion

barqarorlikka olib kelgan, ammo iqlim o'zgarishi yoki texnologik tanazzul davrlarida bu tizimlar yemirilgan. 5. Urbanizatsiyaning topografik strukturasi

O'rta Osiyo shaharlarining joylashuvi tasodifiy emas: ular ko'pincha daryo vodiylari, savdo yo'llari chorrahalari yoki tog' etaklaridagi strategik nuqtalarda joylashgan. Samarqand, Buxoro, Nisa, Baqtra, Panjikent, Qoratepa — bular geografik afzalliklar asosida urbanistik nuqtalar sifatida paydo bo'lgan.

Shaharlarning shakllanishida nafaqat iqlim va yer resurslari, balki madaniy almashinuv va harbiy logistika ham muhim rol o'ynagan.

6. Sivilizatsion interfeyslar va madaniy chegaralar

O'rta Osiyo antik davrda turli sivilizatsiyalar chorrahasi bo'lgan. Grek-Baqtriya davlati, Kushon imperiyasi, Sug'd shahar-davlatlari va mahalliy urug'-qabila tizimlari bu hududda bir paytda mavjud bo'lgan.

Bu sivilizatsion interfeyslar faqat urush emas, balki madaniy va ilmiy almashinuvning katalizatoriga aylangan. Bu orqali buddizm, zardushtiylik, hellenizm, va boshqa g'oyalar hudud bo'ylab yoyilgan.

7. Ijtimoiy-iqtisodiy bazis: qishloq xo'jaligi va hunarmandchilik

Mintaqaning rivojlanishida sug'orma qishloq xo'jaligi, uzluksiz ekin aylanishi, ixtisoslashgan dehqonchilik va temir asbob-uskunalarining keng qo'llanishi asosiy omillardan bo'lgan. Bundan tashqari, ko'p hollarda shaharlar hunarmandchilik markazlari sifatida faoliyat yuritgan. Tangachilik, metall ishlash, kulolchilik, ipak to'qish kabi sohalar eksportga yo'naltirilgan bo'lib, xalqaro savdoning tarkibiy qismi bo'lgan.

8. Harbiy-logistik arteriyalar va geosiyosiy raqobat

Buyuk Ipak yo'lining mintaqa bo'ylab o'tgan asosiy yo'laklari faqat savdo emas, balki harbiy yurishlar uchun ham foydalanilgan. Bu yo'llar orqali Aleksandr Makedonskiy, Kushon podshohlari va Sosoniylar imperiyasi hududni nazorat qilishga uringan. Geosiyosiy raqobat, ayniqsa, Amudaryo bo'ylarida joylashgan yirik shaharlar va qishloq xo'jaligi bazalarining kimga tegishligi ustida kechgan.

9. Madaniy topografiya: diniy markazlar va muqaddas joylar

Sug'd, Baqtriya va Marg'iyonadagi ibodatxonalar, Budda haykallari va zardushtiy yodgorliklar diniy makonlarning tabiiy geografiya bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Ko'pincha, diniy markazlar tog' etaklarida yoki suv boshida qurilgan bo'lgan. Bu markazlar faqat diniy emas, balki ilmiy va siyosiy markaz sifatida ham faoliyat yuritgan. Ma'naviy geografiya mintaqaviy barqarorlik uchun vosita bo'lib xizmat qilgan.

10. Xulosa: Geotarixiy identitet va hududiy meros

Oks va Yaksart oralig'idagi antik sivilizatsiyalar tarixiy geografiyani o'zlashtirish, moslashish va qayta shakllantirishda misli ko'rilmagan tajribaga ega bo'lgan. Ular tabiiy sharoitni madaniyatga aylantirib, har bir yer osti suvi, tepalik va vodiyni sivilizatsion resurs sifatida ishlata olgan.

Bugungi kunda bu merosni qayta anglash mintaqaviy geosiyosat, ekologik rejalashtirish va madaniy identitetni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmonov T. Qadimgi O'rta Osiyo davlatlari. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
2. Gulyamov Ya.G. So'g'd madaniyati va yozuvi. – Toshkent: Fan, 1983.
3. Litvinskiy B.A. Drevnyaya Baktriya. – Moskva: Nauka, 1976.
4. Tolstov S.P. Qadimgi Xorazm arxeologiyasi. – Moskva: 194